

SPROG OG KULTUR

UDGIVET AF

INSTITUT FOR JYSK SPROG- OG KULTURFORSKNING

VED

PETER SKAUTRUP OG H. P. HANSEN

Nittende bind

27

27

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS

MCMLCI

Hjulet og Værktøj til Fremstilling af Hjulet.

Af T. Tobiassen Kragelund.

Forhjul og Baghjul.

Naar der skal bygges eller laves en Vogn, kommer det praktiske i Udformningen og kræver sin Ret. Skal der være Plads til Vendetøjet (æ Vrietøj), maa Forhjulet være mindre end Baghjulet. Dog kan de godt være lige store, men saa skal der paa den bageste Aksel, Stelden (æ Stæld), lægges et Stykke Træ ovenpaa, der svarer til den Plads, Vendetøjet skal have. Blot vil en Vogn af sidstnævnte Konstruktion let vælte, naar den er højt læsset.

Navet.

Navet er Træstykket, hvori Egerne sættes fast. Hullet, der bores igennem Navet, kaldes Bøsningshullet, Akselhullet eller Steldearms-hullet.

Navne som Rummeltutte og Rummelstutte til Hullet gennem Navet er Skæmtenavne og stammer fra Uglspeleshistorierne, hvor en Mand bliver spurgt, om han har smurt Vognen, en Lundstokvogn. »Ja, alle Steder«, svarer han, »med Undtagelse af Rummeltuthullerne«. Det var det vigtigste Sted at smøre.

Bøsning.

Rørstykket (eller Rørstykkerne) til jernakslede Vogne er altid lidt i Kegleform, smallere eller mere spids i yderste Ende.

I de træakslede Vogne boret Hullet betydeligt større, og der anvendtes da ikke en Rørbøsning, men Bøsningsringe, en Forbøsning og en Bagbøsning, en lille og stor Bøsningsring. Paa Bøsningsringens Yderside blev paasvejset en Knop, der var skarp til den Side, som skulde bankes ind i Træet. Jernknoppen kaldtes Bøsningslaas.

Egerbænk, Egerhuller.

Træet i Hjulnavet, hvori Egerne er befæstede, kaldes Egerbænk. Gaar en Bænk itu, er Navet ubrugeligt, det kan ikke repareres.

Udtrykket: Hjulet er gaaet løst i Navet, betyder, at Egerne ikke er lavet af fuldstændig tørt Træ og derfor er svundet i Tørvejr.

Egerbænken, drejet i Forhøjning.

Naar Hjulnavet sidder paa Drejebænken, og der drejes ned til For- og Bagring og tillige til de to smalle Navringe, der sidder ved hver Side af Egerne, kaldes det at dreje Bænken i Forhøjning.

Denne Fremgangsmaade bruges meget sjældent, da Hjulet er upraktisk i Brug, Forhøjningen springer let af, og saa er Navet ødelagt.

Piberne paa Navet.

Udtrykket benyttes ikke, der siges kun For- og Bagenden af Navet, og de brede Ringe benævnes For- og Bagring.

Egegang.

Egegang har ikke noget med Eger at gøre, men er en Fælg. Der findes to Slags: Egegang eller Bøgegang (Ege- eller Bøgefælg). Naar Hjulmændene helst vil fabrikere sidstnævnte, skyldes det, at Holdbarheden er langt mindre end for Egefælgens Vedkommende.

Ringene om Hjulnavet.

De to smalle Ringe, der lægges midt om Navet, bliver lagt omkring, inden Egerhullerne stemmes ud, og kaldes Navringene, og de andre to Ringe For- og Bagringene paa Navet.

Ordet *Eger* benyttes uforandret baade i Ental og Flertal, naar der er Tale om en Ege, der ikke er bragt i Anvendelse. Er den bragt i Anvendelse, retter Ordet sig efter dansk Retskrivning.

Egernes Stilling (mere eller mindre skraat) kaldes Styrt; de har passende Styrt eller er passende kastet, for lidt kastet, eller ogsaa: Hvor meget skal Hjulene være udegret (udjegret)?

Udtrykkene Storkereder om de gamle Hjul er ganske nyt og kom, da Akslerne blev af Jern. Man saa nu paa alle Gaarde de gamle Vogne opmagasinerede enten bag Laden eller ved det store, høje Dige, der var omkring Haven, mens en Del af Hjulene blev anvendt til Storkereder paa Tagene.

Spejl, Skilt paa Eger.

For- og Bagfladen paa Egerne kaldes For- og Bagspejlet eller For- og Bagskiltet. Til lette Vogne, Fjedervogne med lette Hjul og tynde Eger, havde Egerne et lille Spejl (var smaaspejlet).

Tappen paa Egerne blev først skaaret i den brede Ende, der skulde bankes ned i Navet og blev afmærket paa Siden med en Smig (en skraa Linje), der gav Egerens skraa Stilling. Paa hver Side af Egeren blev savet et Stykke bort, saaledes at der blev en Tap, der passede til Hullet i Navet. Det paa hver Side fremspringende Træ kaldtes Stemmen (Brystet) og stødte mod Bænken i Navet.

Tappen i den anden Ende af Egeren skæres først, naar den er banket fast i Navet.

Egertappen i yderste Ende kaldes Haandtappen til Fælgen og skæres paa en bestemt Maade (der bruges ogsaa Fræsetap).

At sætte en lille Træpind i Egeren nede i Navet kendes, men er ikke brugt i den sidste Menneskealder.

Hjulet skal kiles.

Det vil sige: Kiler slaas ned i Egerenden, der stikker igennem Fælgen. Der bruges ogsaa at slaa en Kile i Kilen.

En Driver.

En Driver er en Jernkile, der bankes ned ved Egerne i Navet, et Stykke Arbejde, som gerne er overladt til Smeden, der hermed gør et sidste Forsøg paa at gøre Vognens Levetid saa kort som muligt. Er Vognhjulene banket fuld af Drivere og Jernkiler, kan ingen reparere Vognen mere.

Forsatte Eger.

Forsatte Eger er indsat paa en Maade i to Rækker i Navet, i Sik-sak, hveranden henholdsvis lidt frem og tilbage. Denne Fremgangsmaade blev anvendt til Arbejdsfjedervogne, der dog ikke var stærke i Brug.

Forsatte Eger er noget gammelt, som særlig anvendtes i Lundstokvognen. Det var dengang, Fælgtræet blev beslaaet med Skinner (før den hele Hjulring kendtes). De to Fælgender, der paa en Maade svæver frit, blev altsaa meget korte, naar Egerne var forskudt.

Tilskæringen af Træ til Eger og Fælger blev gjort meget omhyggeligt og bliver det endnu, da Arbejdet ellers delvis er spildt. Ordet Hønsetraad i spøgende Betydning om Træ, der er skaaret forkert, er saa nyt, at en virkelig Karetmager ikke kan tænke sig at sige noget saadant. Organisationen vaager meget omhyggeligt over, at faglige Udtryk ikke misbruges eller forvanskes.

Udtrykket »surbenet Eger« er et Landmandsudtryk. Sur i Navet. Vognen brækker sammen.

Mange lod i sin Tid Vognen staa ude i Regn og Sol, fra den kom fra Hjuler og Smed til den Dag, den brasede sammen. Det var derfor ikke underligt, at Vognen blev sur (raadden) i Navet.

»Egerne patter« er ogsaa et meget benyttet Udtryk, der stammer fra den tørre Sommer, hvor den vaade Vogn er blevet rigtig gennemtørret og alt begynder at knage i Fælgene. Da sker undertiden ogsaa, at Egerne gaar løse og begynder at patte.

»Det gaar over Eger« eller »Tilsidst køres der paa Egerne« betegner en Vogn, der under Kørselen næsten skilles ad. Først springer Skinnerne af (eller Vognringene), dernæst knager den ene Fælg efter den anden, saa der tilbage kun er Egerne at køre paa, noget der kun gaar saa kort.

Hjulfælg — Fælg.

Trækranen om Hjulet, hvori Egerne fæstes, kaldes Fælg eller Hjulsøv. Hjulfælg til Hjulet. Nyt Sløv paa Hjulet. Vognen er paasat nyt Sløv.

Ordet Bøjlefælg er fra den nyere Tid. Til Hjulet skal kun to Fælg, som bøjes ved Damp.

Domlinger, Splitter m. m.

I Sammenføjningen mellem to Fælgstykker indsættes en Domling. Der bores først et Hul i Fælgenderne. Domlingen var i tidligere Tid af Træ, nu bestaar den af et Stykke Rundjern (Jerndomling eller Døvling).

Splitter er smaa trekantede Jernplader, der bankes ned i et Split, som er skaaret med i Saven i Fælgens Ender. Splitterne er meget uheldig for Fælgene, der ofte kløves efter Splitsnittet.

Hjul-Told.

Hjultold kan maaske være Reparation af Fælgen paa en gammel Vogn. Sprang et Stykke af Fælgen ud, blev et nyt Stykke skaaret til og sat ind, fastgjort med Pladejern eller smaa Bolte. Der var da en Told i Fælgen.

Mellem Hjulfælgene skal der, naar de kommer fra Hjulmanden, være en lille Aabning, for at den ophedede Jernring kan klemme Hjulet fastere sammen. Egerne bliver da yderligere spændt fast i Nav og Fælg.

Om Aabningen mellem de nye Hjulfælger siges: »Fugen skal være større eller mindre.« Eller: »Passende Fueg.«

Vandspaanen er den skarpe Kant, der tages af Fælgen mellem hver Eger.

»Hjulet skal omskæres«, d. v. s.: Naar Hjulringen er slidt og ellers Træet i Hjulet er saa stærkt, at det kan holde til en ny Hjulring, da sendes Hjulet til Hjulmanden for at omskæres: der skæres Aabning mellem Fælgene, saaledes at Hjulet presses yderligere sammen. Hjulmanden retter samtidig Fælgene op, der paa den udvendige Side er blevet runde af Slid fra den tynde Hjulring. Det er at rundhøvle Følge, men kommer ind under samme Udtryk: Hjulet er blevet omskaaret.

Værktøj.

Stangpasseren er et meget anvendt Redskab.

Ridsmaalet er til Trætykkelser.

Stregmaalet anvendes ikke som Fagudtryk hos Hjulmanden, det er et Tømrrer- og Snedkerværktøj.

En *Fireknægt* er et Stykke Træ med Stemme (Fremspring) paa, der passer til Firingen af Hullet i Navet til Egeren.

Smigen er et Redskab til at strege den skraa Streg paa Egeren, der angiver, hvor meget Styr, den skal have eller hvor meget Vognen skal udegres.

Baandkniv er Fagudtrykket.

Spaankniven har en lidt anden Stilling i Haandtagene. Er et Redskab (Bondehøvl), der findes i Huggehusene paa Gaardene.

Egehøvl (Egerhøvl) er en ganske kort lille Høvl uden Knop eller Haandtag paa Forenden, men Underfladen er beslaet med en Jernplade, da Træet ellers hurtigt bliver slidt af det runde, haarde Egetræ. Høvlen bruges til at finpudse Egerne efter Baandkniven.

Fælghøvl: Fælghøvl, Krumhøvl, Rundhøvl. Bugthøvlen er en Snedkerhøvl.

Brystbor er et langt Bor med en Kop eller Sneglgang i Enden og den modsatte Ende sættes da op mod Brystet mod en Træplade med en lille Fordybning i Midten til at dreje Boret imod. Et lille Stykke nede paa Stangen er en Tværstang til at vride Boret rundt med.

Opsvagningsbor er et Kopbor, der bruges til at udvide Borehullet med, særlig til Egerhullerne i Fælgene, der skal være større i den indvendige Side.

Spidsbor er et Bødkerbor og bruges til at bore Spundshuller med.

Stemmeknægt eller *Stemmespaan* (af Træ) bruges til at hægte om Egerne for at strege eller sætte Mærke paa Fælgens indvendige Side, hvor Egerhullerne skal bores.

Fugebuk, kaldes Fugbuk. Hulstol kendes ikke.

Liggestok er en lang, smal Linial, som lægges paa Hjulet for at konstatere om det er nøjagtig lige.

Radstok. Navet holdes fast ved Kiler. Egerne bliver slaet i Navet efter en *Stilpind*. Det er en Pind, som staar i den ene Side af *Radstokken*. Paa øverste Ende af denne opretstaaende Pind sættes en forskydelig Tværpind, der kan fastspændes med en Kile. Denne Tværpind kan indstilles efter Egerens skraa Smig, der forud er beregnet. Naar denne Indstilling er foretaget, slaes den første Eger i Navet, og efter denne Stilpind slaes da alle Eger og staar saa i nøjagtig samme Retning.

Klaphammer = Trækølle med firkantet Hoved.

Driveklods er en Træklods med et Hul i den ene Ende til at sætte over Egerenden, der gaar lidt igennem Fælgstykket, naar Fælgstykkerne bankes paa Egerne.

Egerspænde. Der anvendes hertil gerne to gamle Eger, der er holdt sammen med to Ender af et Stykke Læder. Dette Redskab bruges til at klemme Egerne lidt sammen med, saa Fælgtræet kan sættes paa.

Fedttappen kaldes i Vestjylland »Pæ Kristjan«. Der sættes Mærker paa Egerne, hvortil Tappen skal skæres.

At beskære Hjulet vil sige, at Forsiden eller den udvendige Side bliver rettet op og høvlet glat. Efter dette tages Ridsemaalet, hvorefter Bagsiden af Fælgtræet høvles bort.

Bryst paa Egerne fremkommer, naar Tappene, der skal passe til Hullet i Fælgen, arbejdes til.

T. Kragelund.